

מאמרים

מה דיברו הילדים העבריים? על פרויקט העבריות ובניית חברה לאומית בארץ ישראל

זהר שביט

מבוא

תל-אביב. רחוב הרצל.
ילדים וילדות שופעים מן הגימנסיה 'הרצליה' אחרי הלימודים. אותה שעה
נזדמנו לשם שניים ממפורסמי היודישיסטים, שבאו לראות את הארץ. אמר
הגדול שבהם לחברו:
הציונים משתבחים ואומרים, שהעברית נעשתה טבע לילדי ארץ-ישראל.
עכשיו תראה, שדבריהם שקר וכזב. אצרום לילד באוזנו ומובטחני, שלא
יקרא עברית: 'אמא!', אלא יקרא יודית: 'מאמע!' אמר ועשה: ניגש לילד
מאחוריו וצרם לו באוזנו. מיד הפך הילד פניו אליו וקרא:
חמור!...
החזיר היודישיסט המפורסם ואמר לחברו:
חוששני, שהדין עמהם...¹

האנקדוטה הזאת, הלקוחה מספר הבריחה והחידוד של אלתר דרויאנוב, מבטאת את
הרצון להציג בתקופת המנדט את השפה העברית כשפת הדור הצעיר בארץ ישראל כראיה
להצלחתה של תחיית העברית. זו דוגמה אחת מרבות להתפעמות מהדיבור העברי שבפי

* תודתי לליאת ברטל על עריכת הראיונות, לעופר אידלס, לעיריית הלבאי ולרן קלדרון על עזרתם בהכנת
המאמר, ולפרופ' חיים כהן על שחלק עימי מהידע העשיר שלו.
1 אלתר דרויאנוב, ספר הבריחה והחידוד, כרך ג, ירושלים תשכ"ג, מהדורה שנייה, עמ' 165, אנקדוטה
2636. על האנקדוטה למדתי ממאמרו של איתמר אבן-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית
מקומית וילידית בארץ ישראל 1848-1882', קתדרה, חוב' 16 (1980), עמ' 183.

הילדים ולחשיבות הרבה שיוחסה להפיכתה של העברית לשפתם. השימוש בלשון העברית ביישוב בכלל ובקרב הילדים בפרט נתפס כאחד הביטויים הבולטים של הלאום שנבנה בארץ ישראל.²

הדיבור העברי נחשב לכיטוי המובהק ביותר להצלחת פרויקט העבריות – יצירתן של שפה משותפת ושל תרבות משותפת ליהודים שהיגרו לארץ ישראל במטרה לבנות בה את הבית הלאומי. היה זה פרויקט הדגל של המפעל הציוני, שהפך את העברית לנכס לאומי מכונן, להון סימבולי שאי אפשר להפריז בחשיבותו. הוא הונע בידי יזמי תרבות וסוכני תרבות שהאמינו שיש לפתח ולטפח את חיי התרבות בעברית כפעילות של צבירת נכסים יוקרתיים לצורך קבלת לגיטימיות כחברה מודרנית.

במאמר הזה אני בוחנת את הדימוי של הילדים שגדלו בארץ ישראל כדוברי עברית ושואלת עד כמה הם אכן השתמשו בעברית, ואם העברית נהנתה מבלעדיות או שהתקיימה אצל דובריה לצד לשונות אחרות. על סמך נתונים סטטיסטיים שהתפרסמו במקורות שונים בתקופת היישוב – ספרי זיכרונות, מסמכים לא רשמיים וראיונות שערכנו לצורך המחקר – אבקש לטעון כי בניגוד לדימוי שביקשה ההנהגה המדינית והתרבותית ליצור, רוב הילדים בארץ ישראל חיו בסיטואציה דו-לשונית ולפעמים גם רב-לשונית. העברית לא נהנתה מבלעדיות בספירה הפרטית, ואפילו לא בחלקים מן הספירה הציבורית,³ ולעיתים קרובות הייתה שפתם השנייה של הילדים, שבחלק מן המקרים למדו אותה כשפה זרה. לעיתים קרובות רווח השימוש בשפת האם, שרכשו בבית ההורים, לצד השימוש בעברית, ויצר שכחות של דיגלוסיה לשונית (כלומר, חלוקת עבודה בין לשונות הדוברים לפי רגיסטרים שונים), או של שפה מקרונית (כלומר, עירוב במבע אחד של כמה לשונות).

הטיית ה'נתונים'

שאלת ידיעת העברית בקרב דור האבות והבנים ביישוב כמעט לא נחקרה, וכך גם חלוקת העבודה בין העברית ללשונות אחרות. אולם השיח הציבורי בתקופת היישוב הרבה לעסוק בשאלה זו. העניין הרב ב'מדד העבריות', ובאופן סמוי יותר בהשלכותיו, מצא ביטוי ביומנים אישיים, בזיכרונות, בסיפורי אנקדוטות ובעיקר בנתונים הפוזורים בסטטיסטיקות שונות, בסקרים ובמשאלים, במפקדים הרבים שערכו חדשים לבקרים שלטונות המנדט, המשרד הארץ-ישראלי, הסתדרות העובדים הכללית, וכן ביוזמות מקומיות ביישובים שונים. גם העיתונות היומית והשבועית הרבתה לעסוק בכך.

2 לדוגמה אחת מני רבות ראו, דוד בן-גוריון, זכרונות, תל אביב תשל"ג, כרך שלישי, עמ' 201.

3 ראו, דליה גרפי, החברה המושבתית בארץ ישראל בין השנים 1882-1923: הנחלת הדיבור העברי, יחסים בין עדתיים ויחסים עם ערבים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ב. בפרק העוסק בעברית במושבות מובאות עדויות מעניינות לסיטואציה הרב-לשונית במושבה שנרתמה להנחלת העברית כשפה מדוברת. במיוחד מאירות עיניים הטבלאות המציגות את היחס בין העברית ללשונות אחרות, בעיקר יידיש וצרפתית, ראו, שם, עמ' 45, 53.

בנייתוח הנתונים המובאים במקורות האלה יש להביא בחשבון שאיסופם הונע לא אחת משיקולים לאומיים ואידיאולוגיים ולכן כמעט תמיד היו מוטים. לא מעטים מהתיאורים של נוכחות העברית במרחב הציבורי נצבעו בגוון תעמולתי, ולעיתים גם נתונים סטטיסטיים 'אובייקטיביים' לכאורה על היקף הנוכחות של העברית בחיי היישוב היו מוטים ונגועים בניסיון להציג תמונה של בלעדיות הלשון העברית בחיי היישוב. ואכן רוברטו בקי, שלימים ייסד את הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה במדינת ישראל, הצביע על כך שאי־אפשר להשתמש בחלק מן הממצאים מפני שלדבריו הם 'נפגעו במידה רבה ע"י הצהרות בלתי־מדויקות כתוצאה של התעמולה המדינית שהתנהלה במתכוון, כדי שכל היהודים יצהירו "עברית" בתשובה על השאלה המתייחסת ללשונות'.⁴

על החשיבות התעמולתית שיוחסה לשימוש בעברית אפשר ללמוד מתגובתו הזועמת של אחד העם לידיעה שפורסמה בשנת 1912 בשמו של בצלאל יפה, ממקימי 'חברה חדשה', בעיתון הצינוני ברוסית ראזסוויט (השחר). הידיעה דיווחה על סקר (מרשם אוכלוסין) שנערך בקרב 790 תושבי ה'רובע' תל אביב, ולפיו פחות ממחציתם השתמשו בעברית:

מידע מעניין בנוגע לשפה המדוברת של תושבי הרובע [התל אביב]. בשפה העברית מדברים 341 איש (43%), בז'רגונית – 277 איש (35%), בשפה הרוסית – 89 איש (11%), בגרמנית – 9 איש (1%), בצרפתית – 14 (2%), באנגלית – 14 (2%), בספניולית – 31 איש (4%), ובערבית – 15 איש (2%). בשנה שעברה שיעור דוברי הז'רגונית היה קטן במעט, אולם שיעור דוברי הרוסית היה גבוה יותר. בדומה לאשתקד השפה העברית שימשה 43% מכלל תושבי הרובע.⁵

אחד העם זעם על האופן שבו הוצגו הנתונים האלה ועל הפרשנות שניתנה להם. במכתב ששלח מלונדון למרדכי בן הלל הכהן ב־27 במארס 1912, לימד אחד העם פרק בהלכות השימוש בנתונים סטטיסטיים. לטענתו היה צריך לפרסם את הנתונים באופן שונה. בעיקר סבר שהיה צריך להדגיש את השיעור הגבוה של המשתמשים בשפה העברית בקרב בני הדור הצעיר:

מתפלא אני על רבי בצלאל שלנו, שהוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, שיכול לשמש נשק בידי שונאי העברית. כי אם גם בתל אביב רוב התושבים מדברים בלשונות אחרות, והז'רגון כמעט שולט במדה אחת עם העברית – איזה איפוא תחית העברית? בשביל לתת מושג נכון מן המצב כמו שהוא באמת, צריך היה לתת מספרים פרטיים: לילדים בלבד, לגברים בלבד,

4 רוברטו בקי, 'תחיית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית', לשוננו, חוב' כ (תשט"ז) (להלן: בקי, תחיית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית), עמ' 69, הערה 8.

5 'פלשתינה והמזרח' ('Палестина и Восток'), ראזסוויט (Рассвет), 9.3.1912, עמ' 27. זהו האזכור היחיד שמצאתי לסקר שנערך בשנת 1912 וגם לסקר שקדם לו בשנת 1911.

ולנשים בלבד, ואז היתה התמונה אחרת לגמרי, והיו הכל רואים, שהילדים כמעט כלם מדברים עברית, והגברים – רובם.⁶

ואכן, מאוחר יותר נעשו ניסיונות להטות את הנתונים הסטטיסטיים כדי להציג תמונה של בלעדיות העברית. כך לדוגמה, במנשר שפרסמה עיריית תל אביב ב־16 בנובמבר 1931 לקראת המפקד הכללי של התושבים שערכה ממשלת המנדט ב־1931 (והתפרסם ב־1933), התבקשו המתפקדים – 'כל תושבי תל אביב' – להשתתף במפקד ולהשיב שהעברית היא שפתם. הנהלת העירייה הנחתה אפוא את תושבי העיר לענות בחיוב על השאלה אם הם מדברים עברית, גם אם לא כך הדבר, ובאופן כזה 'לזייף' את תוצאות המפקד. לכאורה נבעה הבקשה מטעמים תקציביים, כלומר מן הזיקה שבין תקצוב העירייה על ידי שלטונות המנדט למספר תושבי העיר המתפקדים. אבל לא פחות מכך הסתתר מאחוריה הנימוק הלאומי, ובלשון המנשר: 'לתשובה מחלטת וברורה בנוגע לשפה העברית כשפת הדבור של המוני העם בעירנו יש ערך לאומי ומדיני רב'.⁷ הלחץ שהופעל על הנשאלים השפיע בוודאי על התשובה החיובית לשאלה: 'האם הינך יודע עברית?'

נוסף על ההטיה האידיאולוגית המכוונת, יש להביא בחשבון את האופי החמקמק של הנתונים על ממדי השימוש בעברית. לדוגמה, האם מדובר בשימוש בעברית כשפה יחידה, או שימוש בה כשפה עיקרית שלצידה נעשה שימוש גם בלשונות אחרות? אפשר היה להבין את השאלה בנוגע לירידת העברית באופנים שונים: שימוש בלעדי בעברית או יכולת בסיסית ביותר של אינטראקציה בעברית. ואכן, בתשובות הנשאלים לא נעשה ניסיון להבחין בין יכולת גבוהה בעברית בכל הפרמטרים – דיבור, קריאה, וכתובה – ובין יכולת נמוכה. לעיתים הוצגה לנשאלים רק שאלה אחת – ידיעה או אי־ידיעה של השפה – והנפקדים כלל לא נשאלו אם הם נדרשים גם לשפות אחרות. כאשר נשאלה השאלה הזאת,⁸ התברר שגם נשאלים שהשיבו בחיוב על השאלה בדבר ידיעת העברית, קיימו אינטראקציה בשפה נוספת, ואפילו בכמה שפות.

השפות שבהן השתמשו הילדים

מתחילת המאה העשרים נעשה ניסיון להציג תמונה של ילדים הדוברים עברית. כך לדוגמה תיאר איתמר בן־אב"י בעיתון **השקפה** את הילדים ההולכים לגן בשנת 1902: 'ובעברית מצלצלת, אמתית, חיה ונעימה, קוראים בשם לכל דבר. הם מדברים עברית... הם משחקים עברית... הם מתקוטטים ומתפלאים עברית...'.⁹ במאמר אחר משנת 1910 שהתפרסם (בכתומת

6 אחד העם, אגרות אחד העם 1908–1912, תל אביב תרע"ב, עמ' 267.

7 עיריית תל אביב, 'לכל תושבי תל אביב!', ר' בכסלו תרצ"ג, 16.11.1931, ארכיון עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), 2829–4. ההדגשה במקור.

8 לדוגמה, ד' וולחונסקי, 'ראשון־לציון לאור המספרים', מסחר ותעשייה, שנה שמינית, 1930 (להלן: וולחונסקי, ראשון־לציון לאור המספרים), עמ' 37–62.

9 בן־אב"י [איתמר (בן־ציון) בן־יהודה], 'גן הילדים העברי ביפו', **השקפה**, 18.4.1902, עמ' 110.

אדמי) באחד מעיתוני בן־יהודה, האור, נטען כי לפי נתונים שקיבל מידיריו, גדל מספר המשפחות המדברות עברית בירושלים, ביפו, במושבות, בשומרון ובגליל, והסתכם במאה משפחות.¹⁰ חישובים מחישובים שונים הביאו את בן־יהודה למסקנה שבתוך עשר שנים ישנתנה המצב באופן רדיקלי וביישוב היהודי כולו יהיו מאתיים משפחות של דוברי עברית. בצד התיאורים הנלהבים שהתפרסמו בעיתוני בן־יהודה, עדויות אחרות סותרות את הדימוי של העברית כשפה שקנתה לה שליטה בקרב הילדים. כך, לדוגמה, תיאר הביל"ויי דויד יודילוביץ, שהתחיל לעבוד כמורה בבית הספר בראשון לציון בשנת 1882, את המציאות הרב־לשונית בבית הספר ואת מקומה המצומצם של העברית באותם ימים: 'הפעוטים וגם הגדולים כלם מדברים זשרגון אשכנזי, או ספרדי; רוסית או רומנית. בכל לשון הם מדברים, רק לא בעברית. [...] הלשון שנודעה לשוב לתחיה, נמצאה בעת ההיא עניה ודלה. חסרו עדין אפילו המלים היום־יומיות כגון: מגבת, גרביים, שרוול, רצינות, צלחת (קערה ולא כיס), ממחטה, מענין, המחאה, אנכיות, סיור, קדמה, תאריך, סיכה, ראיון, גיוס, אדישות'.¹¹ תמונה דומה עולה גם מזיכרונותיה של הגנת רחל נאמן, שנכתבו ממרחק השנים. נאמן מתארת איך גם בקרב משפחות שדיברו עברית נעשה במקביל שימוש בלשונות אחרות, בעיקר רוסית, יידיש וגרמנית: 'בארץ היו עוד משפחות שדיברו עברית – אלא שיחד עם זה דיברו גם רוסית, יידיש [כך], וגרמנית'.¹²

חיים נחמן ביאליק, שביקר בארץ ישראל בשנת 1909, תיאר במכתב לרעייתו מניה את מפח נפשו כאשר התברר לו שהילדים בפתח תקווה לומדים ביידיש בחדרים ובתלמודי התורה: 'עשה עלי רושם רע, ששם שמעתי את הדבור העברי פחות מבשאר המושבות. אפילו מפי הילדים שמעתי את הדבור העברי רק מעט. כמעט לא כלום. מבארים לי סבת הדבר, כי בבתי התלמוד תורה וב'חדרים' כל הלמודים הם בז'רגון. מעכשיו הם אומרים לתקן את הדבר מבחינה זו. הם מבטיחים להנהיג את העברית כשפת הדבור והלמוד'.¹³ ובכיקורו ביפו התרשם לרעה ממספרם הנמוך של דוברי העברית:

והרושם הראשון, ניתנה האמת להאמר, לא רושם תחיה הוא. התהלכתי בחוצות הצרים ובמבואות האפלים של יפו. אותו מיעוט יהודי, אותו מראה הגלות. חפצתי להאזין לדיבור העברי, שהנאמנים משמיעים אותו מעל הבמה, ולצערי, שמעתי ברובעים היהודים, בנוה־שלום ונוה־צדק, ז'ארגונים רוסי, ספרדי וז'ארגון מעורב בהרבה מלים ערביות. לא שמעתי את צלצול השפה העברית, זולת מפי ילדים בודדים.¹⁴

10 מובא אצל נתן אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב–תרפ"ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 116; אדמי, 'חג העברית', האור, 10.03.1910, עמ' 1–2.
 11 דוד יודילוביץ (דוד יודה־לב־איש), ראשון לציון התרמ"ב–התש"א, ראשון לציון 1941, עמ' 191.
 12 רחל נאמן, יומנה של גנת ותיקה, תל אביב תש"ך, עמ' 32.
 13 מכתב ביאליק למאניה, 21.8.1909, בתוך: אגרות חיים נחמן ביאליק, מכונסות ומסודרות, בצרון הערות על ידי פ' לחובר, כרך שני: תרס"ו–תרפ"ג, תל אביב תרצ"ח–תרצ"ט, עמ' זה.
 14 מצוטט אצל יעקב יערי־פולסקין, חולמים ולוחמים: חייהם ופעולותיהם של מניחי היסוד למדינת ישראל (מהדורה שלישית ומחודשת), תל אביב 1964, עמ' 195–196.

גם יוסף קלוזנר הציג תמונה דומה של הילדים שלמדו בתלמוד תורה בנווה שלום:

כשעברתי בין החולות המפרידים בין 'נוה שלום' ובין 'תל אביב' ראיתי נערים משחקים. נטייתי אזני לשמוע את דבריהם ושמעתי פראזה כזו, שזרק נער כלפי חברו:

דיע מאמע וועט דיר צופראסקען דייע צורה (אמא תרסק את פרצופך!) ז'ארגון 'ליטאי טהור' כזה לא שמעתי זה כמה שנים. שאלתי את הילד בעברית, היכן הוא לומד, והשיבני עברית: בתלמוד תורה.

בתלמוד תורה שביפו מלמדים עדיין באשכנזית יהודית כבתלמודי התורה שבעריה'תחום'.¹⁵

עם זאת ציין יוסף קלוזנר כי גם מי שדיברו יידיש ולמדו ביידיש, היו מסוגלים לקיים אינטראקציה בעברית:

[...] ואף על פי כן ידע הנער, שמדבר אשכנזית-יהודית בבית ובבית-הספר, לדבר עמי עברית. ועל שאלתי, מנין הוא יודע לדבר עברית, השיבני בפשטות: הכל יודעים לדבר עברית.¹⁶

גם ילדים שהתחנכו בעברית המשיכו לדבר עם הוריהם בלשונות אחרות, כפי שעולה מתיאורו של דוד ילין משנת 1903 את 'גן הילדים העברי הראשון' בירושלים:

הילדים הקטנים הולכים בשמחה ועונג אל הבית הדואג לשעשועיהם ועליונותם לא פחות מאשר לידיעותיהם (לא 'מדעות זרות' חלילה...) וללימודם לדבר בשפתנו העברית. כל היום הם שומעים רק את צלצול השפה הזאת בדיבור, בזמרה, בכיאורי התמונות היפות אשר יראום, במלאכת השליכה (של ניירות בני גוונים שונים) והרקימה, וגם בשעת אכילתם ושנתם אחרי סעודת הצהריים על הכרים הקטנים אשר הוכנו בחדר מיוחד לכל אחד מהם. הילדים האלה, אף אם טרם הגענו למדרגה כי גם הוריהם ידברו אתם עברית, הנה בכל זאת בשחקם את חבריהם בביתם או בהשתעשעם לכדם אך עברית המה מדברים.¹⁷

לפי פנקס רישום תושבים בתל אביב,¹⁸ בשנת 1915 דיברו עברית פחות ממחצית התושבים בתל אביב. מתוך 659 בתי אב שנפקדו, השיבו 577 תושבים באופן הבא: עברית – 239,

15 יוסף קלוזנר, עם וארץ קמים לתחיה: רשמי-מסע בארץ-ישראל, תל אביב 1944, עמ' 59-60. ההדגשה במקור.

16 שם, שם.

17 דוד ילין, 'גן הילדים העברי', בתוך: בנימין ריבלין (עורך), כתבי דוד ילין, כרך ראשון: ירושלים של אתמול, ירושלים 1983, עמ' 399-400.

18 'פנקס רישום תושבים בתל-אביב', 1915, אעת"א, 94-1. ככל הנראה נערך הסקר בידי זאב סמילנסקי.

יהודית – 198, רוסית – 48, שפנאולית – 7, ערבית – 4, גרמנית – 13 שפות נוספות – 15. מעניין לציין שרק חלק קטן מן הנפקדים השיבו שהם דוברים שתי שפות: עברית ורוסית – 9, עברית ויהודית – 18, יהודית ורוסית – 3, עברית ושפנאולית – 2, יהודית וגרמנית – 19.1 מסקר שנערך בשנת תרפ"ב (1921–1922) בידי מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל מתברר שמספרם של בתי האב שבהם דיברו יידיש עלה באופן ניכר על מספרם של בתי האב שבהם דיברו עברית: מתוך 580 בתי אב של הילדים בגנים של ועד החינוך ביפו, ב־232 מהם דיברו רק יידיש, ב־23 בתי אב דיברו עברית ויידיש, ואילו העברית הייתה שפת הדיבור ב־115 בתי אב בלבד.²⁰ ככל מערכת החינוך של ועד החינוך ביפו (גני הילדים, בתי הספר העממיים, התיכונים ובתי הספר למורים) שיעור התלמידים שבבתיהם דיברו רק עברית, או גם עברית, היה בשנת תרפ"ב 51.27 אחוז, אבל חלק ניכר מהם דיברו שפה נוספת, לפי החלוקה הבאה: רק עברית דיברו 608 (21.72 אחוז), עברית ושפה אחרת דיברו 827 (29.55 אחוז), סך כל התלמידים שדיברו בבתיהם עברית 1,435 (51.27 אחוז).

לוח 1: שפת הדיבור בבתי התלמידים הלומדים בבתי הספר של ועד החינוך ביפו בשנת תרפ"ב (1921–1922)²¹

ס"ה	למורים	תיכונים	בתי"ס עממיים	גני ילדים	
608	52	161	280	115	עברית
510	48	79	360	23	עברית ויהודית
45	4	13	28	-	עברית ושפניולית
89	-	8	81	-	עברית וערבית
160	-	71	89	-	עברית ושפה אירופית
23	-	23	-	-	עברית, יהודית ושפה אירופית
786	21	6	527	232	יהודית
84	2	-	52	30	שפניולית
230	-	-	120	110	ערבית
5	-	-	1	4	פרסית
3	1	-	1	1	גורזית
18	-	6	5	7	אנגלית
6	-	4	1	1	צרפתית
1	-	-	1	-	איטלקית
17	-	3	11	3	גרמנית
156	6	22	81	47	רוסית
16	1	-	8	7	פולנית

19 82 בתי אב לא השיבו על שאלת השפה.

20 מעובד על פי 'נ' תון וח' ד' שחר, 'מוסדות מחלקת החינוך בשנת תרפ"ב', בתוך: חיים הררי ומרדכי אזרחי (עורכים), החינוך: עתון פדגוגי למורים ולהורים, שנה שישית, תל אביב התרפ"ב-התרפ"ג (להלן: תון ושחר, מוסדות מחלקת החינוך בשנת תרפ"ב), עמ' 222.

ס"ה	למורים	תיכונים	בתי"ס עממיים	גני ילדים	
6	-	-	6	-	הונגרית
30	-	5	25	-	יהודית ושפה לועזית
2	-	2	-	-	שפניולית ושפה לועזית
4	-	4	-	-	שתי שפות אירופיות
2,799	135	407	1,677	580	סך הכל

בירושלים היה דיבור העברית שכיח פחות מאשר בתל אביב. מתוך 906 ילדים בגני הילדים 67 דיברו בבית עברית. כל היתר דיברו עברית ושפה נוספת או כלל לא דיברו עברית: 236 דיברו יידיש, 39 דיברו עברית ויידיש, 22 דיברו עברית ושפניולית (לאדינו), 33 עברית וערבית, 5 עברית ופרסית, 4 עברית ובוכרית, 3 עברית וכורדית, 4 עברית ושפה אירופית. בכל מוסדות החינוך של מערכת החינוך של ועד החינוך בירושלים (גני הילדים, בתי הספר העממיים, התיכונים ובתי הספר למורים) שיעור התלמידים שבבתיהם דיברו רק עברית, או גם עברית, הגיע בשנת תרפ"ב ל-48.2 אחוז, אבל חלק ניכר מהם דיברו בנוסף לעברית גם שפה נוספת, לפי החלוקה הבאה: רק עברית דיברו 813 (19.16 אחוז), עברית ושפה אחרת דיברו 1,231 (29.04 אחוז); סך כל התלמידים שדיברו בבתיהם עברית – 2,044 (48.2 אחוז).²²

לוח 2: שפת הדיבור בבתי התלמידים של מוסדות ועד החינוך בירושלים בשנת תרפ"ב (1921-1922)²³

ס"ה	מוסדות שונים	מקצועיים למלאכה	בית ספר למורים	תיכונים	בתי"ס עממיים	גני ילדים	
813	99	47	94	69	437	67	עברית
740	56	6	24	28	587	39	עברית ויהודית
220	31	-	3	4	160	22	עברית ושפניולית
168	19	1	1	-	114	33	עברית וערבית
25	3	-	1	-	16	5	עברית ופרסית
16	2	-	1	1	8	4	עברית ובוכרית
6	1	-	1	-	4	-	עברית וגורזית
4	1	-	-	-	-	3	עברית וכורדית
52	1	1	3	16	27	4	עברית ושפה אירופאית
884	25	30	45	5	543	236	יהודית
553	13	8	3	3	327	199	שפניולית
471	19	1	2	2	225	222	ערבית
114	5	2	4	-	82	21	פרסית
53	-	-	2	-	24	27	בוכרית
47	2	-	-	-	31	14	גורזית

22 שם, עמ' 221.

23 שם, שם.

ס"ה	מסודות שונים	מקצועיים למלאכה	בית ספר למורים	תיכונים	בתי"ס עממיים	גני ילדים	
6	-	-	-	-	6	-	כורדית
10	-	1	-	2	7	-	אנגלית
9	-	4	-	1	2	2	צרפתית
5	-	1	-	1	2	1	גרמנית
25	-	9	1	5	6	4	רוסית
1	-	-	-	1	-	-	דנית
2	-	1	-	-	1	-	פולנית
5	-	2	-	-	3	-	הונגרית
1	-	1	-	-	-	-	יונית
10	2	-	-	-	5	3	יהודית ושפה אירופאית
2	2	-	-	-	-	-	אלמים
4,242	281	115	185	138	2,617	906	סך הכל

לפי סקר שנערך במושבה ראשון לציון בשנת 1930, תושבי המושבה הבוגרים השתמשו במגוון של שפות: אוקראינית, איטלקית, אנגלית, אספליונית, ארמנית, בוכרית, בולגרית, גרוזינית, גרמנית, הונגרית, יוונית, יידיש, לדינו, לטבית, ליטאית, ספרדית, ערבית, פולנית, פרסית, צ'כית, צרפתית, רומנית, רוסית ותורכית.²⁴

מרואינית ילידת שנות העשרים של המאה העשרים תיארה איך עברה עליה ילדותה במובלעת של תרבות רוסית:

[ש.] אז את בעצם גדלת בשנים הראשונות שלך ברוסית? [ת.] [...] בימי ההולדת שלי היו שרים ברוסית את השיר הזה. לאידוצ'קה יומולדת, אפינו לה קראוון, זה מין עוגה כזאת גדולה, כמה הוא גבוה, כמה הוא רחב, הכל ברוסית, והילדים ידעו את השירים האלה כי זה ילדים של יוצאי רוסיה שכולם דיברו בבית ברוסית. גדלתי בשנים הראשונות ברוסית אבל אני כבר הלכתי, שלחו אותי בגיל ארבע לגן, או שלוש או משהו, ושם כמוכן מיד קלטתי עברית [...] על כל פנים אני הייתי דו-לשונית. מפני שמיד כשהייתי בגן הילדים התחלתי לדבר, אחר כך הייתי בבית ספר והכל, גדלתי פה, אין מה לדבר, אבל הרוסית... [...] אז בעצם, תראי, כשמרדימים אותי, למשל בניתוח, אז המשפט הראשון שאני אגיד כשאני אתעורר יהיה ברוסית, לא בעברית. [...] [ש.] את למדת לקרוא רוסית? מי לימד אותך לקרוא רוסית? [ת.] תראי, השפה הראשונה שלמדתי לקרוא בגיל חמש הייתה רוסית. כשלמדתי לקרוא, לא למדתי לקרוא עברית, למדתי לקרוא את השירים ברוסית. [ש.] אבא ואימא לימדו אותך? [ת.] כן, ודאי, כן.

ואחר כך סבא וסבתא שלי הגיעו מרוסיה וגם איתם דיברתי רוסית כמובן,
אני אומרת לך, הייתה קהילה רוסית.²⁵

אפילו במערכת החינוך של היישוב לא זכתה העברית לבלעדיות, ומספר גבוה יחסית של תלמידים יהודים למדו בבתי ספר ששפת הלימוד בהם לא הייתה עברית. לדוגמה, בשנת תרפ"ו (1925-1926) למדו בבתי הספר בארץ 26,832 תלמידים יהודים. כשמונים אחוז מכלל התלמידים היהודים למדו בבתי הספר שבהם העברית הייתה שפת הלימוד, אבל עשרים אחוז מן התלמידים היהודים, כלומר חמישית מאוכלוסיית הדור הצעיר, עדיין התחנכו בשנת תרפ"ו בשפות אחרות.²⁶

ביישוב היהודי גדל אפוא דור ילידי של דוברים טבעיים של שפת ההורים, שלמדו כאמור את העברית כשפה זרה נרכשת. צריך כמובן לסייג את הדברים ולומר שידעתם של הילדים את שפת האם הייתה שונה משל ילדים דוברי השפה בארץ המוצא, ומשל שימושי השפה של דור ההורים שהיגרו לארץ ישראל.

לילדים הקטנים לא הייתה כמובן אפשרות לבחור בשפת האם, ורק כאשר בגרו יכולים היו להתקומם נגד בחירת ההורים. דור ההורים, לעומת זאת, בחר מסיבות שונות לגדל את הילדים על ברכי שפה שונה מהעברית. ההיצמדות לשפת ארץ המקור נבעה מסיבות שונות, ובהן איידיעה מספקת של העברית, לפעמים איידיעה המוחלטת, אבל לא אחת גם משיקולי נוחות, נוסטלגיה, ורצון להיאחז, ולו באופן חלקי, בתרבות ארץ המקור 'הישנה'. לפעמים הצטרף להעדפות האלה הזיהוי של לשון המקור כשפה 'אינטימית' שבה קל יותר לאדם לבטא את עצמו,²⁷ ולפעמים, כמו במקרה של גרמנית, נתפסה שפת ארץ המקור כסמל סטטוס ו'הון סימבולי' המעיד על 'התרבות הגבוהה' והיוקרתית של הדובר.²⁸

ההבדלים בידיעת העברית בין דור הבנים ודור ההורים

גם כאשר מתייחסים בזהירות לנתונים הסטטיסטיים, עדיין אפשר להצביע על מגמה ברורה של עלייה בשיעור הילדים הדוברים עברית בין השנים 1914-1948. בשנת 1914 היה מספר דוברי העברית כ'לשון יחידה או עיקרית' בקרב גילאי 15 ומעלה מחצית ממספרם בגילאים שנתיים עד 14 (25.6 אחוז לעומת 53.7 אחוז).²⁹ בסוף תקופת המנדט הגיע 'מרד השימוש

25 ריאיון עם אידה צורית (ילידת שנות העשרים), 21.9.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

26 שמעון רשף ויובל דרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי, 1919-1948, ירושלים 1999, עמ' 48-49.

27 ראו לעניין זה, Max Weinrich, 'Yidishkayt and Yiddish: On the Impact of Religion on Language in Ashkenazic Jewry', in: Joshua A. Fishman (ed.), *Readings in Sociology of Language*, Hague 1970, pp. 382-413

28 מיכאל דק, 'ישראלים בעל כורחם: על הנחיתה הלא רכה בארץ המובטחת', בתוך: משה צימרמן ויותם חותם (עורכים), בין המולדות: היקים במחוזותיהם, ירושלים 2006, עמ' 120-125; גרעון עפרת, 'ברלין-ירושלים: גיבורי התרבות', שם, עמ' 130-138.

29 בקי, תחית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית, עמ' 72.

בעברית' בין ילידי הארץ ל-92 אחוז; ל-80.9 אחוז מהם העברית הייתה הלשון היחידה.³⁰ לפי מחקריו של רוברטו בקי, בנובמבר 1948 שיעור המשתמשים בעברית כ'לשון יחידה או עיקרית' בין גילאי שנתיים עד ארבע עשרה היה 93.4 אחוז, ובגילאי 15 ומעלה 69.5 אחוז; מדד השימוש בעברית בכל הגילים היה 71.1 אחוז, אך יש חשיבות לשיעור הגבוה של גילאי שנתיים עד ארבע עשרה – 90.9 אחוז לעומת השיעור הנמוך באופן ניכר בגיל 15 ומעלה – 65 אחוז.³¹

בשנים 1916-1918 רק קצת יותר משליש מדור ההורים בתל אביב וביישובים הכפריים דיבר עברית, וכיפו וכחיפה שיעור דוברי העברית בדור ההורים היה 19 אחוז.³² גם ילדים דוברי עברית השתמשו נוסף על עברית בשפות אחרות באינטראקציה שלהם עם בני דור ההורים, ואפילו ילדים שגדלו רק על ברכי העברית נחשפו לעיתים קרובות למציאות דו-לשונית ורב-לשונית בבתים אחרים.

המשמעות של ההבדל הגדול בהיקף השימוש בעברית בין ילדים למבוגרים היא שהילדים חיו במרחב הפרטי, ולעיתים גם הציבורי, במציאות דו-לשונית ואפילו רב-לשונית. אפשר להניח במידה רבה של ודאות כי גם כאשר ידעו עברית, ניהלו חלק מהדוברים – לא רק המבוגרים, אלא גם הילדים – את חייהם באינטראקציה דו-לשונית או רב-לשונית.³³

מהנתונים השונים שבידינו עולה אם כך תמונה מורכבת של מציאות לשונית שבה ניכר הבדל גדול, כמעט דרמטי, בין שיעור דוברי העברית בקרב דור הבנים לשיעור הדוברים בקרב דור ההורים. ההבדל הזה מצידו גרם לשימוש חלקי בעברית, לשכיחותן של דיגלוסיה לשונית ושפה מקרונית. אפשר להניח במידה רבה של ודאות שלעיתים תכופות התקיימה במרחב הפרטי 'חלוקת עבודה' בין דיבור בעברית בקרב הילדים מצד אחד, ומצד אחר דיבור בשפה אחרת בתקשורת שבין הילדים ובין ההורים, ובתקשורת בין ההורים – בינם לבין עצמם, ובינם לדור הסבים. לעיתים היה מדובר בחלוקת עבודה של שפות בין הדוברים השונים: הילדים דיברו אל ההורים בעברית, ההורים דיברו עם הילדים בשפות אחרות: 'זו ביסט דו אזוי שפט גווסן', 'הכנתי שיעורים עם החברות'; 'יש כבר אוכל?', 'יה בלד'. במקרים אחרים היה מדובר בשפה מקרונית: 'מכט די תריסים צו'.

מרואינת ילידת 1936 סיפרה שכאשר הגיעה לגן לא הבינה עברית משום שההורים דיברו איתה בבית גרמנית:

[ש.], כן, ההורים שלך דיברו איתך ... [ת.]. ההורים שלי דיברו איתי רק גרמנית. הם התחילו ללכת ללמוד בערב כנראה כשהייתי בת שנתיים כי אז כנראה אמי כבר לא הניקה יותר. [...] [ש.] את אומרת שרק בגיל שנתיים

30 שם, עמ' 79.

31 שם, עמ' 72.

32 שם, עמ' 68.

33 ראו, Haim Blanc, 'Hebrew in Israel: Trends and Problems', *The Middle East Journal*, XI (1957), p. 399

ההורים שלך התחילו ללמוד עברית, אז בטח בגיל שלוש את עוד דיברת גרמנית... [ת.] נכון, אבל בגיל שלוש כבר הלכתי לגן. ואני חושבת ש... אני, לא, אין לי זיכרונות ברורים, אני זוכרת שישבתי ובכיתי כי לא הבנתי אותם. אבל... הייתי שנה אחת בגן הראשון ואחר כך עוד הייתי בגן אחר, ושם כבר ידעתי עברית. לא הייתה לי בעיה.³⁴

מרואיין יליד 1940 סיפר שלמד עברית רק אחרי שהחל לבקר בגן, והעברית הייתה השפה שבה קרא עוד לפני שדיבר בה:

[ש.] ובאילו שפות הם דיברו? [ת.] הם דיברו גרמנית. אמי ידעה עברית לא רע. היא למדה את זה בגרמניה. אבי ידע מעט מאוד עברית ורק... כולל לקוחות, רובם ככולם היו יקים, רק לא היה בעיה להישאר בגרמנית. גם הפקידים היו יקים. [ש.] והם דיברו רק גרמנית ביניהם. [ת.] כן, הגרמנית הספיק להם בשביל הצרכים שלהם. [ש.] ואתה? [ת.] אני דיברתי גרמנית. באיזשהו שלב ההורים אמרו... ראשית כל דיברנו גרמנית גם כי הייתה הסבתא הזקנה איתנו והיא ידעה רק גרמנית. אז לא היה שום טעם לדבר עברית. אבל בשלב מסוים ההורים שלי אמרו, עכשיו נעבור לעברית, אולי תלמד אותנו עברית, אז אני אמרתי, הייתי אז בכיתה ו' או ז', שאני לא רוצה להפסיד את הגרמנית שלי והתעקשתי להמשיך לדבר גרמנית. [ש.] אז איך אתה בעצם למדת עברית? [ת.] אה, מהספרים, טוב מאוד דווקא. הייתה לי עברית טובה. [ש.] אז הם קנו לי ספרים בעברית. [ת.] כן, לא, הייתי בכית ספר, כן. בגיל 5 הלכתי לגן. אז, בגן, למדתי עברית פעם ראשונה, ואחר כך בכית ספר. וכאמור, העברית שלי באה לי הרבה מהספרים, וככה הייתה לי בזמנו עברית טובה, יותר ממה שיש לי היום.³⁵

המציאות הלשונית הייתה אם כך מורכבת: בצד הגאווה בפרויקט העבריות, הייתה הגאווה בלשון האם ובתרבותה; בצד המאבק, שהיה לעיתים אליים, להשלטת העברית,³⁶ שימרו מובלעות רבות לזון אחרת לא רק במרחב הפרטי אלא גם בזה הציבורי. בצד דור ההורים, שלשונו לא אחת נגזלה ממנו, היה דור הילדים, שחי במתח בין לשון הבית והלשון שמחוץ לבית ולא אחת התבייש בלשון הבית. מראיונות שערכנו עולה שמחמת הבושה ילדים ניסו לא אחת למנוע מהוריהם לדבר איתם בשפה זרה בנוכחות חבריהם או במרחב הציבורי. כך לדוגמה סיפרה מרואינת ילידת שנות העשרים, כיצד ניסתה למנוע מהוריה לדבר אתה בלשון זרה בנוכחות ילדים אחרים: 'אז הורי הביאו אותי לבית ספר אז אני אמרתי "עד פה",

34 ריאיון עם רות אלמוג (ילידת 1936), 17.1.2013, מראיינת: ליאת ברטל.

35 ריאיון עם אהרון אופנהיימר (יליד 1940), 14.3.2014, מראיינת: ליאת ברטל.

36 זהר שביט, 'ההיפסטרס האלימים של השפה העברית', הארץ: תרבות וספרות, 5.5.2014.

פה אנחנו מתחילים לדבר עברית. אבל הם לא ידעו היטב עברית, רק שהילדים לא ישמעו. זה לא היה כל כך לכבוד לי'.³⁷ מרואיינת אחרת, ילידת 1916, העידה עד כמה הושפעה מגדוד מגיני השפה: 'כשאני התחלתי ללכת לבית ספר, כמו שאמרתי לכיתה ב', והיה אז גדוד מגיני השפה, אז הודעתי לאימא שאני איתה רוסית אינני מדברת, ובעיקר לא ברחוב [...]'.³⁸ הסירוב הזה זירז לא אחת את לימוד העברית בקרב דור ההורים, כפי שהעידה אותה מרואיינת: 'אז בעצם היא למדה עברית דרכך? [ת.] לא דרכי, אלא בגלל זה שאני לא אדבר איתה אלא בעברית'.³⁹

בראיונות שערכנו חזרו שוב ושוב תיאורים של ילדים שגדלו לכאורה על העברית בלבד וחונכו לבזו ליידיש, אבל בפועל דיברו בלשונות אחרות, בעיקר יידיש, בין השאר לצורך אינטראקציה עם דור הסבים. מרואיינת ילידת 1916 סיפרה:

[ש.] וכשהם הגיעו לארץ, סבא וסבתא, באיזו שפה דיברו איתם?
[ת.] הם יידיש, רק יידיש. [...] [ש.] והסבתא? [ת.] סבתא רק יידיש, אבל לא יודעת, איכשהו הסתדרתי איתה. [ש.] כי הבנת יידיש גם מההורים?
[ת.] לא. אני סיפרתי לך קודם. [ש.] שהם לא דיברו איתך? [ת.] הם דיברו איתי רוסית ולא יידיש, אני בזתי ליידיש כל השנים.⁴⁰

נוכחות היידיש בחיי הילדים

למרות הניסיון להצניע את קיומה ולדחוק אותה, נכחה היידיש בחיי היום-יום של היישוב בעוצמה כה רבה⁴¹ עד שגם הלא יהודים למדו לתקשר בה, כפי שאפשר ללמוד מסיפורו של עגנון על המשרתת הערבייה שדיברה איתו ביידיש כאשר חיפש בכואו ליפו את בית הכנסת של הספרדים:

בירכתי אותה בכרכת שבת שלום ומבורך בלשון הקודש ושאלתי אותה, ואיני זוכר אם בלשון הקודש או ביידיש היכן כאן בית הכנסת של הספרדים? עצמה את עינה הבריאה והביטה בי בעינה הבלומה והשיבה לי דרך שאלה בנעימה זרה ומוזרה, ביסט א פרנק וואס זוכסט א פרנקיש מקום קדוש דורט האבקיט א פרנק, טוה איהם א פרעג וועט ער דיר זוגן. פירוש, וכי

37 ריאיון עם אידה צורית (ילדת שנות העשרים), 21.9.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

38 ריאיון עם שולמית לסקוב (ילידת 1916), 29.8.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

39 שם.

40 שם.

41 על היחס ליידיש ראו גם את מחקרה של יעל חבר, *מה שחייבים לשכוח: יידיש ביישוב החדש*, ירושלים 2005. לאחר שסיימתי את עריכת המחקר וכתבת המאמר, הובא לידיעתי מחקרה של רחל רוז'נסקי, העוסק ביידיש בארץ ישראל ומדינת ישראל, ויצא לאחרונה לאור. ראו, Rachel Rojanski, *Yiddish in*

ספרדי אתה שאתה מבקש בית תפילה של ספרדים. הנה מדדה שם ספרדי, שאל אותו ויגדך.

אחר ימים נזדמנתי לביתו של המורשה של חובבי ציון. ראתה אותי אותה אשה, ערביה היתה ומשרתת בית המורשה היתה. הביטה בי ואמרה נגד כל אנשי הבית, האב זיך תיכף גיחאבט אז דער מוסיא איס פון אונזריגי יודין און נישט עביס א פרנק. פירוש, מיד תפסתי שהאדון הלז יהודי משלנו הוא ולא ספרדי.⁴²

לפי רוברטו בקי, בשנים 1916–1918 'היידיש הייתה מדוברת בפי קרוב ל-70% של ה"הורים" ממוצא אשכנזי וכשליש ה"בנים" האשכנזיים'. ב-1948 עדיין עמד שיעור דוברי היידיש כ'לשון יחידה או עיקרית' על 47 אחוז מבין 'דוברי הלשונות הזרות' – כמעט 12 אחוז מכלל האוכלוסייה.⁴³ היידיש הצטיירה כאיום מתמיד על 'פרויקט העבריות', וכמעט בכל הראיונות שערכנו התייחסו המרואיינים לשימוש הרווח בה, למרות יחס הבוז והזלזול שגילו כלפיה, כפי שעולה מעדותה של אחת המרואיינות, ילידת 1916: 'ההורים ביניהם דיברו יידיש, איתי דיברו רוסיית. זה אולי את לא מבינה את זה היום אבל בימים ההם היה אפשר להבין את זה טוב מאוד. שוחרי ההשכלה רצו שילדיהם ידברו בלשון של בני אדם ולא ביידיש. אז... איתי דיברו רוסיית'.⁴⁴

כאמור, בסקר שערכה בשנת תרפ"ב (1921–1922) מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל עלה כי מספרם של בתי האב שבהם דיברו יידיש היה גדול בהרבה ממספרם של בתי האב שבהם דיברו עברית. כך תיארה אחת המרואיינות את נוכחותה הבולטת של היידיש: 'יידיש, המון, יידיש הייתה, לא שולטת, אבל שמעו בלי סוף יידיש'.⁴⁵ מתוצאות המפקדים נוצר הרושם שהם מוטים מכיוון שהנשאלים היססו 'להודות' בכך שידעו יידיש. במפקד שערך המשרד הארץ-ישראלי ביישובים החדשים – תל אביב והמושבות – בשנים 1916–1918 ענו כ-75 אחוז מהנשאלים הצעירים שלשונם היא עברית.⁴⁶ בסקר שנערך בראשון לציון ופורסם ב-1930, נטען שכל הילדים במושבה ידעו עברית ודיברו עברית, ואילו היידיש הייתה נחלת המעטים. 87 אחוז מן הגברים הבוגרים ו-65 אחוז מן הנשים הבוגרות דיברו עברית, ושבעים אחוז מהמשפחות (365 משפחות מתוך 516) הצהירו שהן מדברות עברית בבית. דב וולחונסקי שערך את הסקר בראשון לציון, היה ער לאופי החשוד משהו של התשובות, וקבע כי 'לפי הידיעות שבטבלה הנ"ל – ב-365 משפחות (שהן 70% מכל משפחות המושבה) – מדברים כרגיל עברית. [...] המספר הזה

42 יוסף שמואל עגנון, מעצמי אל עצמי (הדפסה שנייה), תל אביב 1976, עמ' 182.

43 בקי, תחית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית, עמ' 74 הערה 11 א, 74–75.

44 ריאיון עם שולמית לסקוב (ילידת 1916), 29.8.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

45 ריאיון עם אידה צורית (ילידת שנות העשרים), 21.9.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

46 בקי, תחית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית, עמ' 67–68.

נראה לי אופטימי יותר מדי [...] מספר זה של שבעים אחוז משפחות דוברי עברית – מראה יותר על שאיפה מאשר על עובדה קיימת.⁴⁷

מחקר שהתפרסם זה לא כבר תיאר בפירוט את תהליך 'עברותה' של המושבה ראשון לציון.⁴⁸ המחקר, שהתמקד בתפקיד שמילאו אנשי העלייה הראשונה, בעיקר הנשים, בכנייתה של קהילת דוברי עברית בארץ ישראל, תיאר את תפקידן של הנשים כסוכנות שינוי בחברה החדשה: האימהות הכניסו את הדיבור העברי למרחב הביתי, הגננות הנחילו את הדיבור העברי לדור ההמשך, ופעילות שפה בוגרות וצעירות פעלו לקידום הדיבור העברי בראשון לציון ובארץ ישראל, והיו שותפות ליצירת דור עברי ילידי. עם זאת גם בראשון לציון היו אלה לא אחת הילדים שהביאו את הדיבור העברי הביתה והנחילו את העברית לאימהות, מה שמעיד כמובן על המציאות הדו-לשונית או הרב-לשונית שאפיינה את חיי המושבה ועולה כאמור גם מהסקר שערך וולחונסקי.

במפקד האוכלוסין שערכו שלטונות המנדט הבריטי ב־23 באוקטובר 1922,⁴⁹ נפקדו 83,794 יהודים. למעלה מ־80,000 (80,396) הצהירו על העברית כשפת הדיבור שלהם,⁵⁰ רק 1,946 מן הנפקדים ככל הארץ הצהירו על היידיש כשפתם. אף לא אחד מ־15,065 תושבי תל אביב הצהיר על יידיש כעל שפתו, זאת לעומת 999 מתוך 5,639 תושבי ירושלים ו־356 מתוך 5,087 תושבי יפו. ממצאים אלה עומדים בניגוד גמור לממצאים בסקר שערכו נ' תון וח' ד' שחר בעבור מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל באותה שנה (ראו לוח 1 לעיל). תוצאות מפקד האוכלוסין שערכו שלטונות המנדט מלמדות יותר על בוז ליידיש ועל רצון ליצור דימוי של יישוב עברי מאשר על ה'מציאות בשטח'. הד לרצון להכחיש את נוכחותן של לשונות אחרות אפשר למצוא בדברי אחד המרואיינים, יליד 1921, שהתייחס בתשובותיו לזיקה בין הלאום לשפה והתעקש שלא הכיר בילדותו שפה אחרת מלבד עברית, ודאי לא יידיש שהייתה, לדבריו, סמל לגלותיות:

[ש.] ובאיזו שפה הם דיברו עם ההורים שלך? [ת.] עברית. עברית.
[ש.] איך הם ידעו עברית? [ת.] אני אמרתי לך, זו הייתה משפחה ציונית,
העברית זה היה חלק מהציוניות שלהם, גם 'עברי דבר עברית' זה היה הסלוגן,
הסיסמה, הם ככוונה ניסו לא להחיות את השפות שהם הביאו מהבית. לדבר
יידיש זה היה סמל של גלותיות. [ש.] אתה הבנת את זה מההורים

47 וולחונסקי, ראשון-לציון לאור המספרים, עמ' 48.
48 אייבי סישל ומירי בר־זיו־לוי בן־צבי, 'תרומתן של נשות העלייה הראשונה לבניית קהילת דוברי עברית בראשון לציון', קתדרה, 169 (תשרי תשע"ט, 2018), עמ' 75-108.
49 J.B. Barron, *Report and General Abstracts of the Census of 1922*, Jerusalem 1922
50 שם, עמ' 56-57. המפקד מתייחס לכל האוכלוסייה בפלשתינה ונפקדו בו 757,182 מרואיינים ובהם אנשי צבא ובעלי אזרחות זרה. מספר היהודים בפלשתינה באותן שנים על פי המפקד היה 83,794. יש להניח שהמשיבים שהצהירו על עצמם כדוברי עברית או יידיש היו יהודים.

שלך? [ת.] לא, באופן טבעי דיברו איתי עברית, זו הייתה השפה ששלטתי בה. גם לי הייתה התפיסה, בתור ילד, שידיש זה לא חלק מהחיים פה.⁵¹

כפי שהראיתי בעבודותיי הקודמות, הילדים לא היו שחקנים פסיביים במאבקים על השלטת העברית ביישוב אלא היו שותפים להנחלת הלשון בבית ההורים, ולעיתים גם חברו למאבקים על השלטתה.⁵²

נוסף על דיון בשאלות הנוגעות למעמדה של העברית בצד לשונות אחרות, כמו דיגלוסיה או חלוקת העבודה הלשונית בין הספירה הפרטית לציבורית, יש כאמור להביא בחשבון את הפער בין ידיעה אקטיבית של השפה לידיעה פסיבית שלה. אי אפשר לראות ב'דיבור עברי' כשלעצמו ראייה לידיעה של העברית בכל שלושת הפרמטרים של ידיעת שפה – דיבור, קריאה וכתובה – ולא כל מי שהצהיר על עצמו כ'דובר עברית' גם ידע לקרוא ולכתוב בה. ואכן, במאמר מסכם שתיאר את תפוצתה של העברית ביישוב בשנים הראשונות למדינת ישראל, הצביע רוברטו בקי על כך שהמושג 'ידיעה' של הלשון העברית התייחס למנעד רחב:

מיכולת קריאה שטחית, ללא הבנת הכתוב, לשם צרכים דתיים בלבד – כמצוי בין היהודים המתבוללים שבמערב אירופה ובמרכזו, וכן באמריקה – ועד לידיעה יסודית של הלשון אצל אנשים שנתחננו על ברכיה. המושג 'שימוש' בלשון העברית מקיף תחום רחב למן השימוש במספר מלים כ'lingua franca' – במידה המאפשרת מגע חברתי (כשבחוג המשפחה ובחיים התרבותיים משמשות לשונות זרות) – ועד לשימוש בעברית כלשון היחידה בחוג המשפחה, במגע החברתי והתרבותי, ובקשרי העבודה.⁵³

אישוש לקביעתו זו של בקי נמצא במשאל שנערך בשנת 1947 בקרב חברי קיבוץ בית השיטה, ולפיו היה קיים פער גדול בין היכולת לדבר עברית ובין היכולת לקרוא ולכתוב בה. 95 אחוז מן המשתתפים במשאל השיבו כי הם שולטים בדיבור בעברית; רק 38 אחוז השיבו כי הם מסוגלים גם לכתוב בה.⁵⁴

נוסף על חלוקת העבודה בין הלשונות התאפיינה המציאות הלשונית גם בחלוקת עבודה דורית, כפי שאפשר ללמוד מן הנתונים על שאילת ספרים בספריות. מהצלבת הנתונים על שאילת ספרים בתרפ"ו (1925-1926) בכמה ספריות – 'שער ציון' בתל אביב,⁵⁵ 'הספרייה

51 ריאיון עם ישראל (רלי) קולוב (יליד 1921), 26.10.2010, מראיינת: ליאת ברטל (השלמות: 11.1.2011).

52 זהר שביט, 'ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי', בתוך: יעל דר, טל קוגמן ויהודית שטיימן (עורכות), ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית (דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, לו), תל אביב 2010, עמ' 15-38; זהר שביט, 'ההיפסטרס האלימים של השפה העברית', הארץ, תרבות וספרות, 5.5.2014.

53 בקי, תחנית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית, עמ' 66, הערה 4.

54 בנימין פוננסקי, 'על הפעולה התרבותית בבית השיטה', מבפנים, כרך יג, א, 1948, עמ' 119-120.

55 מעובד על פי א' כהנא, 'סטטיסטיקה על תנועת הקוראים והספרים בספרייה העירונית "שערי ציון" [כך!]', כתובים, גיליון יא, 22.10.1926 (להלן: כהנא, סטטיסטיקה על תנועת הקוראים והספרים

הלאומית' בירושלים,⁵⁶ וספריות 'הקיבוץ המאוחד'⁵⁷ – עם מספר ביקורי התלמידים ומספר ספרי הילדים שנשאלו בעברית, עולה שבני הדור הצעיר הרבו לקרוא בעברית. לעומת זאת, בני הדור המבוגר יותר המשיכו לקרוא בכמה לשונות: גרמנית, צרפתית, רוסית, אנגלית ויידיש.

כך לדוגמה בתשרי-אדר תרפ"ו נשאלו מספריית 'שער ציון' 1,456 ספרים בעברית, 440 מהם ספרי ילדים. זאת לעומת 735 ספרים בלשונות אחרות: 400 ספרים ברוסית, 111 בגרמנית, 99 באנגלית, 85 בצרפתית ו-40 ביידיש. בכסלו נשאלו 1,098 ספרים בעברית, מתוכם 549 ספרי ילדים. זאת לעומת 952 ספרים בלשונות אחרות: 440 ברוסית, 173 בגרמנית, 120 באנגלית, 105 בצרפתית ו-114 ביידיש.

לוח 3: נתונים על שאילת ספרים בספריית שער ציון בשנת תרפ"ו, תשרי-אדר (1925-1926)⁵⁸

אדר	שבט	טבת	כסלו	חשון	תשרי	
2,119	2,176	2,245	2,013	2,025	2,161	מספר הביקורים הכללי
932	858	889	796	888	1,079	מהם: תלמידים
699	562	855	652	530	497	פועלים
177	166	159	131	106	142	פקידים
56	158	60	65	81	55	בעלי מקצוע חופשי
255	432	282	369	420	388	מחוסרי מקצוע
2,137	2,200	2,274	2,050	1,988	2,181	מספר הספרים למקצועות ולשונות
1,833	1,826	1,942	אין פירוט	1,732	1,932	מתוכם: ספרות יפה
304	374	332	אין פירוט	256	249	ספרי מדע
החלוקה ללשונות						
עברית						
1,306	1,362	1,442	1,098	1,216	1,456	מתוכם: ספרות יפה
807	806	978	549	707	867	ספרי ילדים
320	346	287	253	377	440	ספרי מדע
179	210	177	296	132	149	רוסית
460	496	407	440	421	400	מתוכם: ספרות יפה
376	398	304	336	333	336	ספרי מדע
84	98	103	104	88	64	גרמנית
102	110	103	173	91	111	מתוכם: ספרות יפה
81	72	83	92	75	97	ספרי מדע
21	38	20	81	16	14	אנגלית
89	134	110	120	94	99	מתוכם: ספרות יפה
69	114	94	98	78	86	

5. בספריה העירונית שערי ציון), עמ' 5.

56 'דיעות בית הספרים', קריית ספר, שנת 16 חוברת 1 (תרצ"ט), עמ' 2.

57 ר' לוי, 'הספריות בקיבוץ המאוחד במספרים', יד לקורא, 1 (1946), עמ' 96-99.

58 מעובד על פי כהנא, סטטיסטיקה על תנועת הקוראים והספרים בספריה העירונית שערי ציון, עמ' 5.

אדר	שבט	טבת	כסלו	חשוון	תשרי	
20	20	16	22	16	13	ספרי מדע
67	62	86	105	71	85	צרפתית
67	59	83	101	69	78	מתוכם: ספרות יפה
0	3	3	4	2	7	ספרי מדע
113	36	126	114	95	40	יידיש
113	36	123	112	93	38	מתוכם: ספרות יפה
0	0	3	2	2	2	ספרי מדע

שאלת הקריאה בבית בלשונות זרות עלתה שוב ושוב בראיונות שערכנו. כך לדוגמה סיפרה ילידת שנות העשרים על עיתונים בלעז שקראו ההורים בבית:

[ש.] איזה עיתון היא קראה? [ת.] [...] פוסלדני נובוסטי (Poslednie Novosti). זה עיתון של מהגרים רוסים בפריז, זה היה העיתון בבית. פוסלדני נובוסטי. [ש.] ושלחו אותו מפריז? [ת.] מפריז. הם היו חתומים על פוסלדני נובוסטי ואת כל הידיעות שלנו הפוליטיות אנחנו ספגנו מפוסלדני נובוסטי. [ש.] הפוליטיות של חוץ לארץ או של הארץ? [ת.] לא של הארץ, של העולם, מה קרה בעולם, אז אנחנו ידענו מן העולם, במלחמת העולם וכל זה, אנחנו ידענו מפוסלדני נובוסטי, במלחמת העולם זה נפסק, אי אפשר היה לקבל עיתון, אני חושבת, אבל כשהייתי ילדה קטנה מאוד אז זה העיתון שהיה בבית. פוסלדני נובוסטי.⁵⁹

מראיינת אחרת, ילידת 1921, שעלתה לארץ ב־1935, סיפרה על העיתון בגרמנית שקראו בבית:

[ש.] קיבלתם עיתון הביתה? [ת.] כן. [ש.] איזה? [ת.] זה, היום זה נקרא יקינטון. זה היה 'ידיעות אחרונות'. [ש.] ידיעות אחרונות? [ת.] כן, בגרמנית *Neueste Nachrichten*. זה יצא ממשדד ברחוב רמב"ם [...] ואחותי ואני קראנו ג'רוזלם פוסט. [ש.] ג'רוזלם פוסט? [ת.] כן, זה היה יותר קל בשבילנו לקרוא. [ש.] למה? [ת.] עברית זה היה קשה בשנים הראשונות. [ש.] היה לכם יותר קל אנגלית מגרמנית? [ת.] לא, הגרמנית זה לא סיפק אותנו, זה היו, איך אומרים, זה היו כבר כל מיני מאמרים לא, כמו הארץ, יש מאמרים, יש לך... של כל מיני אישים. כן, זהו. [ש.] ובעיתון הגרמני לא היה, היו רק חדשות? [ת.] זה היו חדשות והיו כאלה, על אנשים, על אישים, הסיפור שלהם, כן.⁶⁰

59 ריאיון עם אידה צורית (ילידת שנות העשרים), 21.9.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

60 ריאיון עם רות ברגר (ילידת 1920), 26.10.2010, מראיינת: ליאת ברטל.

סיכום

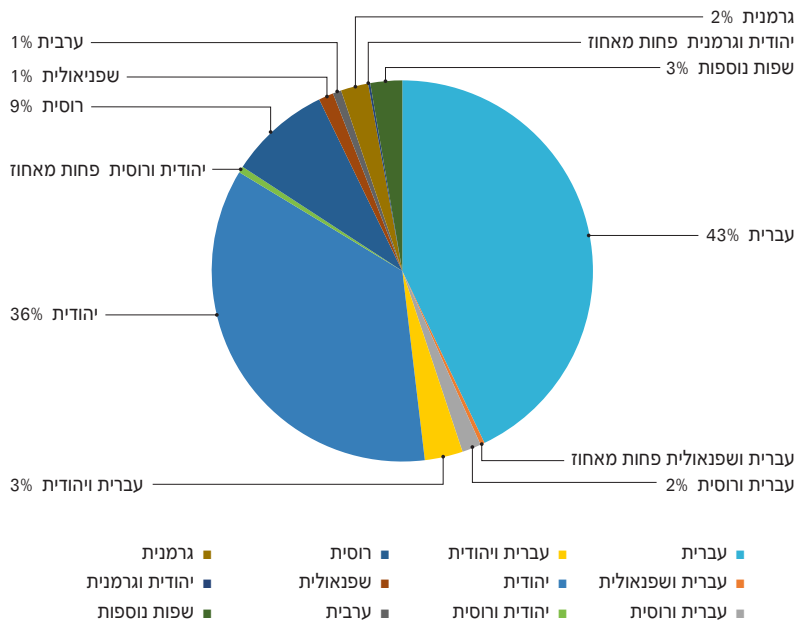
הלשון העברית מילאה תפקיד שאין להגזים בחשיבותו בבינוי האומה, אבל הנחלתה והשלטתה היו כרוכות בקשיים ובמאבקים רבים. עשרות שנים חלפו בטרם הפכה העברית לשפה ילידית בלעדית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. העברית, שהייתה אחת משלוש הלשוניות הרשמיות בכתב המנדט הבריטי,⁶¹ לא הצליחה לכבוש לעצמה מעמד בלעדי ביישוב היהודי בתקופת המנדט. לעיתים קרובות גדלו הילדים בארץ ישראל בבתים דוברי שפות זרות, וגם בבתים שבהם לכאורה דיברו עברית למדו הילדים לעיתים את השפה העברית כשפה זרה ראשונה או שנייה. התמונה המורכבת של המציאות הרב־לשונית בתקופת המנדט מלמדת כי פרויקט העבריות, ששאף להפוך את העברית בהינף יד ובמהלך של פחות מדור אחד ללשון הבלעדית של דובריה, לא התממש.

בשיחותיו עם ההיסטוריון והסופר שמעון ראבידוביץ, הביע חיים נחמן ביאליק את המשאלה שהלשון העברית תוכל לתת מענה לכל צרכיו של הדובר, והתייחס לכל רובדי החיים, כולל הרבדים היומיומיים ביותר: 'איך וויל או מ'אזל אלץ טאן אויף העבראיש ... מ'אזל אויך קאקען אויף העבראיש, שרייען, גנבנען, נואפ'ן אויף העבראיש' ... (אני רוצה שיעשו הכל בעברית ... שגם יעשו צרכים בעברית, יצקען, יגנבו, ינאפו...)⁶²

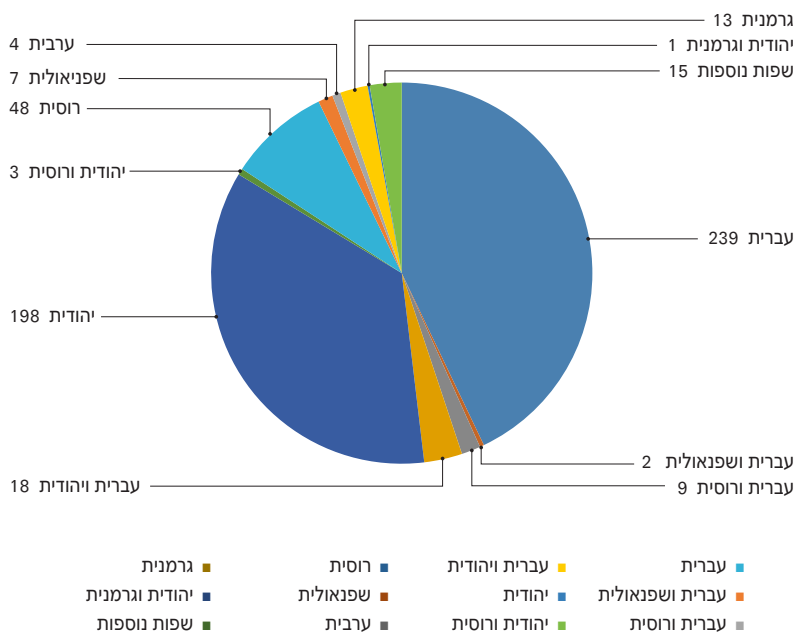
ביאליק ניסח את חזון העברית שלו בידיש ולא בעברית, והיה לו נוח להתבטא בשיחות היום־יום בידיש, אבל למרות זאת אני סבורה שאפשר לקבוע שמימוש החזון של פרויקט העבריות לא נכשל, אלא להפך. התמונה המתוארת במאמר מעידה על סיפור של הצלחה כבירה. במהלך שלושה דורות לכל היותר גדל בארץ ישראל דור חדש שבעבור רובו הייתה העברית השפה הראשונה, הילידית והבלעדית, בעוד השפות האחרות נדחקו לשוליים ונלמדו כשפות זרות. משפה שהתקיימה כמובלעת צמחה העברית להיות שפתו של הלאום החדש; המערכת הלשונית התמלאה במהירות, השפה הדבורה והכתובה התרבו והתעשרו, והלשון העברית יכלה לתת לדובריה מענה לכל צורכי החיים.

61 ב־24 ביולי 1922 נקבע בסעיף 22 של כתב המנדט על ארץ ישראל שאנגלית, ערבית ועברית יהיו השפות הרשמיות של ארץ ישראל, וכי חובה לפרסם את כל הפקודות, המודעות הרשמיות והטפסים הרשמיים של הממשלה בערבית ובעברית: English, Arabic and Hebrew shall be the official languages of Palestine. Any statement or inscription in Arabic on stamps or money in Palestine shall be repeated in Hebrew, and any statement or inscription in Hebrew shall be repeated in Arabic. לא בכדי כינה יוסף קלוזנר את פקודת 'הנציב הראשון ליהודה' בדבר השימוש בלשוניות הרשמיות, שפורסמה קודם לכן, 'מאורע היסטורי', וראה בה את 'מגלת הזכויות של לשוננו הלאומית'. ראו, יוסף קלוזנר, 'מאורע היסטורי', הארץ, 10.9.1920. על מעמדה של העברית ראו, יעל רשף, 'מעמד העברית ביישוב בתקופת המנדט', בתוך: הנ"ל, 'העברית בתקופת המנדט', ירושלים 2015, עמ' 11-39. שמעון ראבידוביץ, שיחותיו עם ביאליק, ירושלים 1983, עמ' 43.

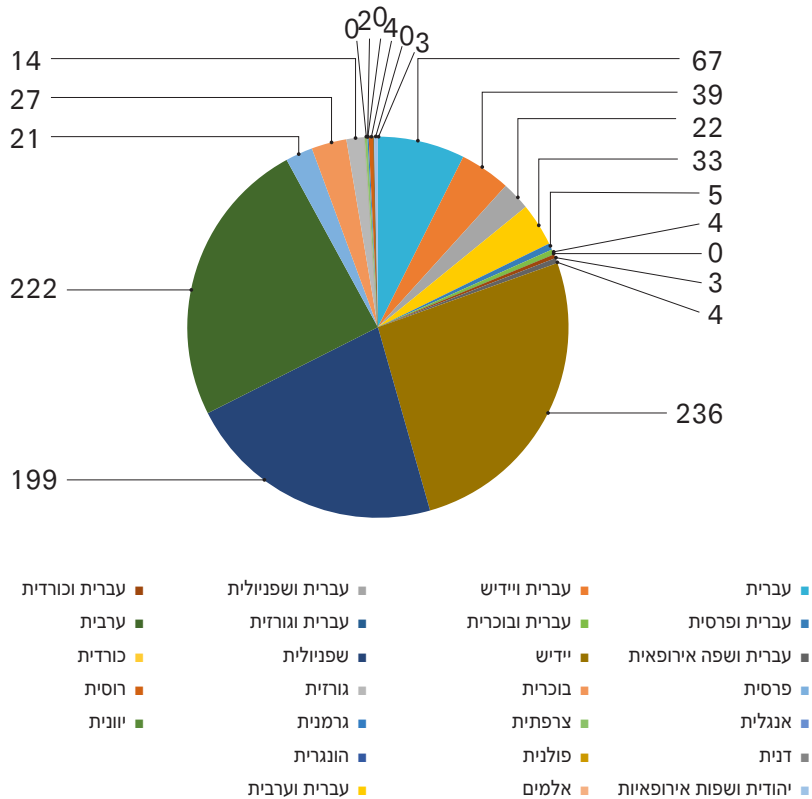
איור 1: לשונות שבהן השתמשו תושבי תל אביב לפי פנקס רישום תושבים בתל אביב, 1915:63

איור 2: לשונות שבהן השתמשו תושבי תל אביב לפי פנקס רישום התושבים בתל אביב, 1915:64

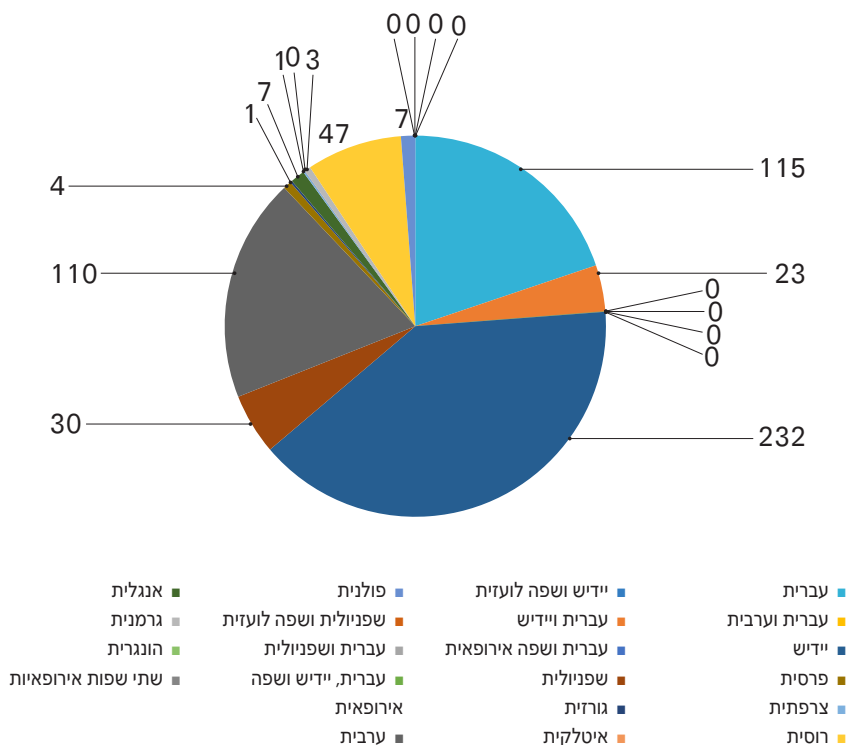

איור 3: שפת הדיבור בבתי התלמידים במוסדות החינוך של ועד-החינוך ביפו (תרפ"ב, 1921-1922):⁶⁵

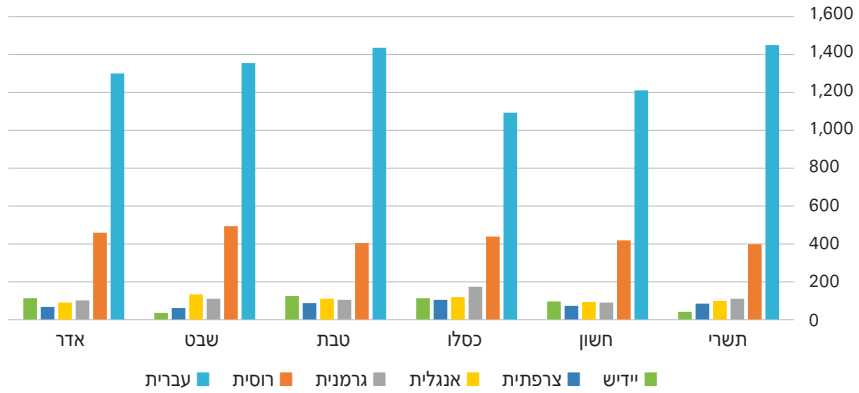

65 מעובד על פי תון ושחר, מוסדות מחלקת החנוך בשנת תרפ"ב, עמ' 222.

איור 4: שפת הדיבור בבתי התלמידים במוסדות החינוך של ועד החינוך בירושלים (תרפ"ב, 1921-1922):⁶⁶

איור 5: נתונים על שאילת ספרים בספריית שער ציון בתשרי-אדר תרפ"ו
 67:(1926-1925)

67 מעובד על פי כהנא, סטטיסטיקה על תנועת הקוראים והספרים בספריה העירונית שערי ציון, עמ' 5.